

Dr. BAKOS JOZSEF tanszékvezető főiskolai tanár:

A HELYES ÉS SZÉP BESZÉD

(Retorikai és fonetikai alapvetés)

A szép magyar beszéd ápolása, a beszéd-helyesség kérdéseinek ébrentartása, a beszéd *emelt formájának*, a *szónoki beszédnek* s *előadásnak* gondozása ma már fontos társadalmi feladat. Aki ma ebben az országban bármilyen vonatkozásban, s bármilyen területen nevel és oktat vagy tömegekhez szól (felszólalás, emlékbeszéd, ünnepi beszéd, beszámoló, hozzászólás stb.), előadásokat tart (szabad előadás, felolvasás), kell, hogy rendelkezze beszédpedagógiai, beszédtechnikai és retorikai alapismeretekkel is. Iskoláinkban nem oktatunk retorikát, s a felnőtt oktatási alkalmak is kevés szót ejtenek ezekről a kérdésekről. A főiskolai oktatás új alkalmat nyújt a népművelési szakkollégium idős és teret teremti retorikai alapismeretek nyújtására is. Ez a dolgozatunk is első sorban ehhez a munkához kíván segítséget nyújtani.

Beszédápolás — nyelvújítás

Elsősorban azt kell tudatosítanunk, hogy az élő beszéd, a természetes beszéd, a szónoki beszéd és az előadás fonetikai ápolása s retorikai vonatkozásainak vizsgálata is nyelvújítás. Sokak nyelvújítása — különösen az iskolai gyakorlatban — a nyelvnek, a nyelvi megnyilatkozásnak inkább csak írott formájával törődött és törődik. Általában írásainkat alaposabban és meggondoltabban ápoljuk, de már kevesebbet törődünk a nyelv füllel is felfogható sajátságával, a nyelv akusztikai, zenei elemeivel, a nyelv hangzásával, hangzó formáival, fonetikai tisztaságával.

I. Retorikai alapvetés: Elocutio.

A retorikai ismeretek haszna

Nagyobb mértékben van szükségünk retorikai ismeretekre is. *A beszéd emeltebb formáját, a szónoki beszédet is mind gyakrabban és mind többen használják fel társadalmi életünk legkülönfélébb alkalmain gondolataik, érzéseik közlési eszközéül.*

Az »ékeesszólást«, a »csinosabb« előadásmódot ma már a hallgatóság is igényli. Ezért sajnálatos dolog, hogy a beszéd, az előadás »kigondo-

lására«, elrendezésére és kidolgozására, azaz a beszéd szerkezeti felépítésére, hatásos előadására, a beszédstílus formáira, a helyes, szabatos, érthető és szép beszéd retorikai és nyelvi követelményeire vonatkozólag általában kevés ismeretet nyújtanak a mai iskolák és oktatási formák.

»A fogalmazás tanítása« című kiadvány (1955.) érint ugyan a szónoklattal kapcsolatos kérdéseket is, de céljának megfelelően csak mint »az írásművek« egyik fajtát tárgyalja a szónoklatot, illetőleg a szónoki beszédet is, s hiánynak tudja, hogy »a tanterv és utasításai nem adnak helyet a szónoklattan tanítására«. E hiány »átmeneti pótlása céljából« foglalkoznak a szerzők »a szónoki beszéd tanításának kérdésével«.

Valóban a »bene dicendi scientia« — ahogyan a retorikát nevezték [1] — mostoha gyereke mind az iskolai gyakorlatnak, mind az újabb szakirodalomnak. Nem oktatjuk rendszeresen pl. azokat az alapismerteket, amelyek megtanítanak arra, hogyan kell helyesen és szépen (recte et ornate) beszélni, hogyan kell a beszéd tárgyát »kigondolni«, »feltalálni«, a mondanivaló »anyagát« összeszedni [inventio: excogitatio rerum verarum], hogyan kell a beszédet megszerkeszteni, anyagát elrendezni [dispositio: ordo et distributio rerum inventarum], hogyan kell ékesen, formásan, szépen kidolgozni, megfogalmazni [elocutio: idoneorum verborum et sententiarum ad inventionem accommodatio], hogyan kell a beszédet hathatósan előadni [pronuntiatio: (exornata pronuntiare) est vocis gestumque pro rerum varietate conformatio], hogyan kell felhasználnunk a taglejtést, a mimikát, a gesztust beszéd közben, hogy az valóban »a test ékesszólása legyen« (Cicero) [actio corporis, capitis, vultus, oculorum et manuum].

Nem tudatosítjuk a szépen és helyesen elrendezett beszéd részeit: a bevezetés (exordium), a tárgyalás (narratio — propositio — confirmatio — confutatio) és a befejezés (peroratio) kellékeit. Itt az ideje, hogy ezen a helyzeten változtassunk. Mi a teendő?

A klasszikus retorikák tanulmányozása, tanulságai

A régi retorikák ismertetése, olvastatása is igen célszerű feladat, s különösen sok tanulsággal jár azoknak a fejezeteknek tanulmányozása, amelyek arra adnak útbaigazítást, hogyan kell gondolatainkat »világosan, helyesen és jól hangzó szavakkal, ha kell hathatósan, az hol illik, kellemetesen« [2] kifejezni [Elocutio: quo ordine sunt res explicandae].

A régi iskolák a dialektika és a retorika párhuzamos oktatásával (Ramus egyesítette is a kettőt) mindaddig, míg formálissá nem vált a tanításuk, igen komoly alapot adtak az iskolai nyelvi nevelésnek is a logikus gondolkodásra, a világos elrendezésre és a hathatós, szép előadásra nevelés gyakorlati munkájában. Mit akart, mit tanított a dialektika? A gondolkodás fegyelmezettségére nevelt, a valóság helyesebb megismerésére tanított, a lényeg kiemelésére szoktatott stb. [Dialectica: circa omnes materias versatur — verbis nude proponi rerum summas].

A retorika tanított azokra a módokra, eszközökre, amelyeket jól használhattak fel »a gondolatok elhelyezésében, összeszerkesztésében [3], a mondanivaló megfogalmazásában, művészi, ékes tolmácsolásában.

[Rhetorica addit ornatum in his materiis, quae orationis copia et splendore illustrari et varie pingi possunt.] [4]

Elocutio

Különösen sok segítséget adott a régi retorika elmélete és gyakorlata az iskolai nyelvi nevelésnek a prózai előadás, a megformálás, az irány, a stílus kérdéseiről vallott nézetek tanításában. (A költői előadás stílusával a poétika foglalkozott.) A stilisztika csak később vált önálló tudománnyá. Így a régi retorikák szerzői a *vox*, az *accentus*, a *pronuntiatio* kérdései mellett részletesebben nyújtottak ismereteket a beszéd stílusára, megfogalmazására vonatkozólag is. A retorikák valójában a mai stilisztikák ismeretanyagát is magukban foglalták. Nagy fejezeteket szenteltek az *ornata elocutio*, a különféle stílus-elemek, díszítések, beszédfordulatok követelményeinek megmutatására. A hallható, érthető, a kellemes és helyesen képzett hang (*vox*, *pronuntiatio*) követelményei mellé fontos követelményként állították a beszéd *nyelvi* helyességét, stílusát, irányát, mondatainak világos és logikus rendjét, szavakban, s az érzelmek és gondolatok árnyalatait is festeni képes nyelvi formákban való bőségét.

Így a mai beszédművelés gyakorlata számára is sok útbaigazítást, eszközt találunk a régi retorikák két fontos fejezetének: az »Elocutio«-nak és a »Pronuntiatio«-nak ismeretanyagában. A stilisztika útmutatásait sokan inkább csak az *írott* megnyilatkozásokkal kapcsolatban tartották irányadónak, egyesek talán még ma is. Ezért kell a régi retorikáknak a szóbeli előadás stílusával kapcsolatos tanításait is felelevenítenünk. Babits Mihály nem véletlenül emelte ki a retorika nagy szerepét a nyelvi, az irodalmi nevelésben: »Egész iskolád retorikai, s minden tárgy igazában csak retorika ma is.« [5]. A retorika régen magában foglalta mindazokat az ismereteket, amelyek *gondolkodni* és *beszélni* tanítottak.

A régi retorikák elmélete és gyakorlata, fejlődésrajzi vázlat

A nagyszámú retorikai művek közül elsősorban azokat állítjuk vizsgálatunk homlokterébe, amelyek a magyar iskolák oktatásában is szerepet kaptak, vagy a megfelelő magyar szakirodalomnak szolgáltak forrásanyagul. E keretben egyúttal arról is számot adunk vázlatosan, hogy milyen mérvű volt a retorikai kérdések iránti érdeklődés a magyar iskolákban és a szorosabb értelemben vett szakirodalomban.

Comenius

A magyar iskolák életében már Comenius pataki éveinek gyakorlata kiemelkedő a retorikai ismeretadás területén is. Egyik pataki beszédében [6] az iskolai nyelvi nevelés fontos feladatának jelöli meg a *szép beszédre* nevelés munkáját is. Minden tanulóval meg kell ismertetni »a beszéd minden mesterfogását«, »a beszéd ékességének mester-

ségét«. A beszéd mestersége, művészete csak az ember birtoka — mondja Nagy Oktatástanában —, s ezért a retorika mint az ügyes, csiszolt és finom kifejezésre nevelő eszköz nagy szerepet kapott Comenius nyelvi nevelésében és pataki iskolájának tárgyai között is.

Comenius gyakorlatában a retorikai ismeretek adása a tágabb értelemben vett nyelv-, illetőleg beszédnevelés céljait szolgálta, s az atriális vagy retorikai osztály tanítója és tankönyve (*Eruditionis Scholasticae Pars III. Atrium. Rerum et Linguarum Ornamenta exhibens*, Patak 1652.) nemcsak arra kívánta megtanítani a tanulókat, hogy mi a szép a beszédben, s mi adja az ékes beszéd hathatóságát, melyek a követendő stílusnemek, hanem abból az elvből kiindulva, hogy a retorikai anyag oktatása is egyik fontos alkalma lévén általában a nyelvművelésnek, Comenius »az ész- és nyelvbeli« helyesség feltételeit, az »ékes nyelvnek és irálynak«, a helyes nyelvi megnyilatkozásnak formáit is oktatni kívánta. A *Theatrum universitatis rerum* (Világshírház) című munkájának előszavában is számon kéri nemzete tudósaitól: Tanította-e valaki közülök: hogyan kell helyesen beszélni és milyen a helyes gondolkodás útja. Comenius nyelvi nevelésének feladata az »ékesen szóló« és a helyesen gondolkodó ember kiművelése. Az atriális osztályban elmélyültebben oktatja »a beszédnek formáit«, »a nyájasan és ékesen-való szólásnak módját«, a beszéd helyes irányára vonatkozó tudnivalókat, »a beszéd változtatásának művészetét«.

Tanítja a beszéd *megszerkesztésének* művészetét is. »Az elől-járó« (kezdő) részt bocsátja előre az oráló, s ezzel »önön magát beszélni«, azután »az okot, a dolgot hozza elő világosan« (2. rész), majd ezt erősíti, támogatja érvekkel, bőven megvilágítja példákkal, cáfolja az ellenvetéseket (3. rész), s végül »bérekesztéssel beszédét elvégzi«.

Megtanítja azt is, mikor *helyes* és *ékes* a beszéd. Ha: »bene rebus adaequata, bene ordinata et bene articulata«. Legyen gondja a szónoknak, az orálónak »a ki-mondásban való tselekedetre, kezének hányására«, azaz *actióra* és *gestus-ra*.

A retorikai ismeretek helyes és nem formális közlésére adott jó példát Comenius *Schola Ludus*-ában. A dialógusok előadatasával az is célja volt, hogy az *ifjúság beszéde is fegyelmezettebb, csiszoltabb legyen*.

Az *élszó*, a *dialógus*, az *actio*, a *gestus* helyes használatára oktatta a »játészó« diákokat, s így a *Schola Ludus* értékes eszköze volt a helyes és kifejező beszédre nevelésnek is. Comenius elő is írta, hogy a szereplő diák »taglejtését illően végezze, arcát, kezét, egész testét a körülmények szerint hajlítsa és változtassa«. Ügyeljen a »szavak legjobban való kimondására« is, kiejtése legyen »tisztá és tagolt«! [6].

A régi iskolai retorikák elmélete és gyakorlata

A régi iskolai retorikák, akár C. *Bartholomus* (*Oratoria... Wittenbergae*, 1624), akár R. *Ramus* (*Rhetorica... in usum Scholarum*, Erfurt, 1621), akár *Piscator* (*Rudimenta Rhetoricae*, Albae Juliae 1635, — *Rudimenta Oratoriae... 1645*) tankönyvét vegyük is elő, igen sok nyelvhelyességi, normatív jellegű ismeretanyagot is magukban foglal-

nak, s igen alaposan kitágítják a beszéd tartalmi, megfogalmazásbeli követelményeinek körét, illetőleg bővítik az erre vonatkozó tudnivalók tartalmát.

Egészen részletesen tárgyalják pl. a beszédben előforduló nyelvi, stílusbeli hibákat. Külön szólnak a nyelvhelyességi kérdésekről (de virtutibus narrationis, de vitiis elocutionis et sermonis), mint pl. *Bél* [Rhetorices veteris et novae Praecepta 1717], *Gesner* [Primae lineae Artis Oratoriae, Jenae, 1745], *De Colonia* [De arte Rhetorica libri quinque, Venetiis, 1728], G. F. *Lejay* [Bibliotheca rhetorum praecepta et exempla, Claudiopoli, 1751], *Szép János* [Notitia Artis Oratoriae... Posoni, 1806. I—II], s egy magyar compendium szerzője [Institutiones Oratoriae in usum Gymnasiorum Regni Hungariae, Budae 1809.] A szép beszéd követelményeinek summája e régi retorikákban tehát: *a tisztaság, hathatóság, érthetőség, kellem, csín, változatosság, azaz a puritas, elegantia, copia, gravitas, perspicuitas, rectus, ordo, varietas, ornata elocutio in verbis singulis, in conjunctione verborum, in numero oratorio, elocutio in sermone Grammatico, in figuris, in amplificationibus stb., stb.*

A jól felkészült, elrendezett, tartalmas és a *szépen elmondott* beszéd volt tehát a követelmény. A régi retorikák sokszor hangoztatott tétele, hogy nem lehet helyes és szép az a beszéd, amiben nincsenek nyelvi finomságok, ami nem igényes megfogalmazásában, ami tele van grammatikai és stílushibákkal, ami nyomorék gondolatok tárháza, ami nem példája a fonetikai tisztaságnak, a helyes kiejtésnek hangzásában. A régi retorikákat éppen az jellemzi, hogy egyensúly van a *beszéd tartalmi, alaki és hangzási oldalát érintő problémák vizsgálatában.*

Kaprinai István

A magyar szakirodalomból elsősorban ki kell emelnünk *Kaprinai István* »*Institutio Eloquentiae Sacrae*« Kassán, 1758-ban megjelent munkáját. Ez a retorikai mű első felében »általános retorika«, (nem véletlenül emeltük ki a homiletikák közül), s megérdemli, hogy abban az összefüggésben is szóljunk róla, hatott-e az iskolai retorikai nevelésre. Feltétlenül. Igen sok pedagógus merítette ebből a könyvből is retorikai ismereteit, annál is inkább, mert *itt tömör és világos összefoglalását találta mindazon problémáknak, ismereteknek, amelyeket a retorikai irodalom eddig felvetett és megtárgyalt.*

Kaprinai könyve első részében nemcsak a szentbeszéd szerkezetéről (orationis Sacrae Structura) értekezik, hanem bevezetésképpen általában a beszéd módokról (modi loquendi), a beszéd irányáról, stílusáról. Először ezt a kérdést veti fel: Mi a szép és helyes beszéd célja? A cél: *docere* (oktatni), *delectare* (gyönyörködtetni), *movere* (megindítani, cselekvésre készíteni). [Vö. Quintilianus: »Tria sunt, quae praestare debet orator, ut doceat, moveat, delectet«.] Mik a szép és helyes beszéd követelményei? Először is a *megfelelő hang* (vox sit solida,

flexibilis et canora), a helyes és mértéktartó gesztus és mimika iránti érzék (Orator habeat manuum ac corporis agilitatem ut gestu sit prompto ac libero, non tamen audaci aut scaenico). A legfontosabb követelmény: a helyes elocutio (a jó megfogalmazás, stílus, irány, előadás). Kaprinai elsősorban a hibákat teszi pellengérré. Hibás a száraz, üres beszéd, de hibás az a beszéd is, amelyik csak szavakban gazdag, de nem gondolatokban (si oratio abundat verbis, rebus autem, ac sententiis caret).

Mi a helyes, kifejező beszéd alapja? A helyes gondolkodás, a gazdag élményanyag, a beszéd tárgyára vonatkozó sok ismeret, a jó »szónoki« stílus és az eleven, tiszta előadás. Mi jellemzi a beszédstílust (stylus oratorius)? Purítás (tisztaság) [in verbis aut singulis aut coniunctis], perspicuitas (világosság, érthetőség) [in proprietate, dictionum, in ordine rerum et collocatione verborum], ornatus (csiny) [in tropis, in figuris verborum, sententiarum], svavitas (kellem) [numero Oratorio], copia, varietas (bőség, változatosság) [copia verborum, sententiarum et rerum].

Mik a szónoki stílus hibái? Tumor (dagályosság) [vitium est tumor eorum, qui semper nubes et inania captant, humi incedere nesciunt], stylus frigidus (ízetlen, száraz), stylus floridus (virágos) [crebrioribus metaphoris ac tropis], stylus humilis ac pedester (közönséges, egyszerű, alantjáró) [nec figuris ornatus], stylus abruptus, ac dissolutus (szertelen, fegyelmezetlen), stylus Laconicus seu nimium brevis, (szerfölött rövid, lakonikus), stylus nimium prolixus (szerfölött terjengős, buja) [accumulatio synonyma, tautologia].

Kaprinai könyve egészen kivételes helyet foglal el a magyar (bár latinul írta meg) szakirodalomban is. Az utána következő ilyen természetű írások mindinkább beleesnek munkamódszerük miatt abba a hibába, hogy csak kompendiumszerű feldolgozást nyújtanak, vagy csak részben retorikák, mert a poétika és a mindinkább fejlődő stilisztika, s az egyre erősödő fonetika sok területet és anyagot hódít el a klasszikus retorika elméleti anyagából.

Verseghy

Verseghy Ferenc »Usus aestheticus linguae Hungaricae« (1816) című munkája a retorika és a poétika határán áll. Az ékes magyar beszéd (ornata oratio Hungarica) feltételeit, eszközeit, stílusnemeit is ismerteti. Kár, hogy latin nyelven írta meg. A klasszikus retorika hagyományait is feleleveníti, s különösen részletesen tárgyalja (sok poétikai ismerettel megtűzdelve) »az érzékeny előadás« követelményeit. Praktikus szabályait, tanácsait ma is megszívlelhetjük. »Az Egyházi Magyar Ékesenszólásról való Barátságos Tanácskozás« című tanulmányában (Egyh. Ért. és Tudósítások: 1820—21) újra megvizsgálja a szónoki beszéd eszközeit, különösen részletesen ír »a rajzoló beszéd«, az élénk előadási stílus követelményeiről, most már magyarul.

Az egri Ivánszky Antal munkája a retorika és a stilisztika határmezsgyéjén áll (*Stylistica, avagy Jóízlésű és Szépérezésű Írásmód*, Eger, 1839.). Bőven nyújt retorikai ismereteket is. A beszéddel kapcsolatos tartalmi, alaki és hangzásbeli kérdéseket is tárgyal, elsősorban pedagógiai vetületben, a nyelvhelyesség szempontjából. Ebből a kérdésből indul ki: Mikor szép és helyes a beszéd? Illetőleg: Mi szép és helyes a beszédre nézve? Válasza: »Ezt a beszédnek főczéljából, a' miért beszélünk, igen könnyen megfejtjük...», ugyanis a beszédnek legelső és legfőbb czélja az, hogy mások minket megértsenek...« De az ember ennél is többet akar és többet tud. A beszédet »kiválasztott, szép és kellemetes módosítással« adja elő, hogy mások megtetszéssel értsék meg. Mi jellemzi tehát a helyes és szép beszédet? A hibátlan, tiszta, világos és érthető kimondás, a kellemetes hangzat, a szavaknak és kifejezéseknek a tárgyhoz való alkalmaztatása, a méltóság, az elevenség. Tudjon a beszélő, a szónok »okosan gondolkodni, tudja a helyes gondolatokat elrendezni, tudja a gondolatokhoz és érzésekhez illő kifejezéseket megválasztani és helyesen alkalmazni«. Külön kiemeli a beszéd grammatikai helyességével, a beszélő grammatikai műveltségével kapcsolatos követelményeket. A beszédbe került »nyelvbéli hibák nyilvánosságosan jelei annak: hogy a beszélő nemzeti nyelvünknek belső igaz ösmeretével nem bír, vagy nincsen megkívántató ízlése, vagy hogy habahurgyálkodik«.

A régi retorikák normatív jellegű anyagukban sok, a beszéd grammatikai helyességét is érintő problémát foglalnak magukban, illetőleg a jó szónok számára előírják a grammatika jó ismeretét: »A *syntaxis* minden emberi nyelvben az Ékesszollás-val elkerülhetetlenül szükséges fundamentum« írja Verseghy Ferenc [7]. Beregszászy Nagy Pál is azt tartja, ha »sokan nem a szépen szólás mesterei, annak a grammatikai iskolázottság hiányossága vagy teljes hiánya a magyarázó és tényleges oka« [8]. Döbrentei Gábor is sokak beszédében, (írásában) a »grammatikai restséget« hibáztatja [9]. A lelkes egri földmérő Udvardy János is ezt írja: »... ha magyarul mindnyájan jól és regula szerént akarunk beszélni, szükség, hogy mindeneknek előtte a' Magyar Grammaticát tanuljuk meg...« [10].

Szerkezetten — retorika

Az újabb retorikák (politikai szónoklattanok, homiletikák, az iskolák számára írott retorikai tankönyvek [11]) inkább csak a szónoki beszédek fajairól, a szónoki beszéd tárgyáról, a szónoklatok, ill. szónoki beszédek s a prózai műfajok szerkezetéről értekeznek, s az általános szerkezetten funkcióit kezdik teljesíteni. Legrészletesebben a prózai műfajokról (leírás, elbeszélés, értekezés, beszéd és fajtái stb.) szólnak. Szót ejtenek még a beszéd tartalmi, stílusbeli, megfogalmazásbeli, szerkezetbeli követelményeiről is, de annál kevesebbet a beszéd hangzásbeli oldaláról. A nyelvi nevelés, a beszédnevelés feltétlenül kárát

vallotta ennek, annál is inkább, mert az új tudomány, a fonetika még kevés beszédtechnikai ismeretet nyújtott. Egyik gyakorló pedagógusunk nem véletlenül panaszkodik arról »Figyelmeztetés az ékesszólás gondosb tanítása érdekében« című cikkében [12], hogy »a tanulók képesek szónoki beszédeket szerkeszteni, de nem képesek azokat hatásosan, a kellő érzelem-, hang- s taglejtésekkel előadni«. Súlyos hiba volt az is, hogy a retorikai ismereteket egyrészt elméleti tételekként, másrészt »beemlézendő« ismeretanyagként tárgyalták, illetőleg tanították. A retorika művelése és oktatása is formálissá vált. A megfelelő szak-, illetőleg tankönyvek a beszéd tartalmi és hangzásbeli oldalával kapcsolatban nem tartották egyensúlyban a tananyagot. — Erre vonatkozó hiányérzetről ad számot Névy László (*Az írásművek elmélete*, vagyis az irály-, költészet- és szónoklattan kézikönyve) művének ismertetője akkor, amikor hibának jelöli meg, hogy Névy könyve keveset ír a beszéd hangzásbeli oldaláról, a pronuntiatióról, a hanglejtésről, az egyes érzelmek és indulatok megfelelő hangjáról: »Hiányzik a hanglejtésben előfordulni szokott hibáknak fölemlítése is, minők: a túlságos kiáltozás, bágyadtság, egyhangúság és éneklés.« [13]. Pedig Névy könyve még külön fejezeteket szentel a szónoki beszéd elmondása, a declamatio »kellékeinek« tárgyalására. Anyagát, szempontjait elsősorban a korabeli szavalattanokból (Mátray, Szász) veszi. De a 228 oldalas könyvben már csak öt oldal jut a pronuntiatio kérdéseinek taglalására.

Politikai szónoklattanok

Hogy mennyire ez volt az általános gyakorlat a magyar szakirodalomban, mutatja Szeberényi Lajos »Politikai Szónoklattan«, Pesten 1849-ben megjelent munkája is. Igen részletesen tárgyalja »a beszéd anyagát«, az »anyag feltalálásának belső kútfejeit« (az értelmezést, a fejtegetést, a bizonyítást), az anyag föltalálásának »külső forrásait«, a beszéd neveit (egyházi, közügyi, alkalmi beszédek), a beszéd részeit (bevezetés, előterjesztés és elosztás, tárgyalás, befejezés). Bő ismeretanyagot ad a beszéd »alakjáról«, »irályáról« is. A szónokoknak, ha célt akar érni, tartania kell magát »a jó irály szabályaihoz« (*tisztaság, értelmesség, szabatosság, kerekdedség, csín*).

A jó előadó stílus szabályait külön fejezetekben sok példával világítja meg. Ma is használható, amit tanít pl. 1. *értelmességről* [»az értelmesség alapja általában, hogy oly szavak és kifejezések használtassanak, melyeket a hallgatók képesek felfogni . . . Legyen rend a gondolatokban és a tárgyban. A mértéken túli rövidségtől és hosszúságtól egyaránt kell óvakodni« stb.], 2. *a szabatosságról* [»se több, se kevesebb ne mondassék, mint amennyi szükséges«, a hasztalan szószaporítás »könnyen undort okozhat', a dagály az »eszmehiány' pótléka«), 3. *a kerekdedségről* [kétféle irálynem változatosságából ered a kerekdedség, a szakadozott [style coupé] vagy a körbeszédes (style périodique) irályból, felváltva éljünk velük. . . A periodus több egy tárgyra vonatkozó, azt magyarázó mondatok sorozata], 4. *a csínről* [A tropusokkal (metafora, metonymia, synekdoche) és a figurákkal élés (ismét-

lés, kérdés, mellőzés, megelőzés, inversio, személyesítés, megszólítás, célzás, körülírás, félbeszakítás, felkiáltás, túlzás, axioma, paradoxon} stb. »rendkívüli élenkséget, csínt és kellemet« kölcsönöz az irálynak].

Homiletikák

A magyar retorikai szakirodalomban a »világi«, a »politikai szónoklattanok« mellett elsősorban a különféle homiletikákban, egyházi szónoklattanokban találunk sok retorikai vonatkozást [15]. A homiletikák a modern szónoklattanok és a klasszikus retorikák ismeretanyagát egyaránt felhasználják. Szerzőik be is vallják, hogy a homiletika sok tekintetben nem más, mint »alkalmazott retorika« [16]. Felosztásuk, gondolatmenetük (elsősorban a klasszikus retorikák, oratoriák alapján) a következő: szólnak az egyházi beszéd *anyagáról, a feltalálásról, az anyag osztályozásáról, a beszéd irányáról, nyelvezetéről, elmondásáról, s a beszédet követő, színező »külső, testi« vonatkozásokról: a gesztusról, a »testbeszédéről«.*

A beszéd részeit is a régi retorikák alapján tárgyalják, s gyakran idézik Quintilianust, Cicerot is. A klasszikus retorikák szellemében fogalmazzák meg a beszéd részeiről vallott nézeteket. Pl. »A Bevezetés azon előkészítő beszéd rész, amelynek célja a tárgy ismertetése, érdek-gerjesztés, hangulatkeltés...« [17]. Általában a klasszikus meghatározásokat variálják magyarul: [Exordium est oratio animus auditoris idonee praeparans ad reliquam dictionem, quod eveniet, si eum benevolum (amicum), docilem (intelligentem) attentum confecerit« (vö. Quintilianus — Cicero)]. A homiletikák normatív jellegű megjegyzései különösen figyelemreméltók. Így pl. hibás a bevezetés, ha *általános, ha messziről kezd, s csak átmenetek vagy ugrások által hozható kapcsolatba a voltaképpeni tárggyal, »ha hosszú, ha polemizál, ha összeesik a tárgyalás egyes részeivel s előlegesen elmondja azt, aminek a tárgyalásban van helye, ha egyoldalúan világítja meg a tárgyat«, vagyis ha »annyira rövid, hogy a hallgatónak nincs ideje gondolatait rendezni« [18]. A Tárgyalás anyagára vonatkozólag a műszavak önmagukban is sokat mondanak. Mit tesz a beszélő, az orator beszéde ezen részében? *Elmond, elbeszél, kijelent, ismertet, közöl, leír, megnevez, meghatároz, állít, tagad, elismer, cáfol, felsorol, idéz, kérdez, megokol, körülír, vitat, részletez, bizonyít, eldönt, meggyőz, rábeszél, stb.**

Számunkra különösen értékesek azok a fejezetek, amelyekben az »előadás«, az »irály«, a »stílus« kellékeit, szabályait írják le. A sajátos egyházi szempontok (sajátos szókincs, kifejezőkészség, biblicálás stb.) mellett fontos megjegyzéseket és elemzéseket találunk a magyar szónoki beszéd »modoráról«, az irály erényeiről és hibáiról is.

Az irály »erényei« között számolják el a *rövidséget, a velősséget, az egyszerűséget, a méltóságot, a szemléletességet és a kellemet.* Hogy a beszéd tetszetős és vonzó is legyen, a beszéd »díszzeit«, a tropusokat és a figurákat is alkalmaznunk kell. De óvni a velük való »visszaéléstől« is, mert ha erőltetve keressük, célját tévesztjük, hiszen a tropusok és a figurák alkalmazása nem öncélú feladat, »nem a tropusok-

ban és figurákban áll az irály szépsége, hanem szép az az irály, ha ezek ott, ahová valók, *önként, magoktól* állanak elő, *könnyen* születnek, *kényszer nélkül*« [19]. Igen értékes a példatárunk is a tropusok és figurák megfelelő szemléltetésére. [Tropusok: metafora, metonímia, synecdoche, hyperbola (túlzás), litotes (lekicsinylés, szerénység), personificatio (személyesítés), apostrophe (megszólítás), annominatio (szójáték) stb.] — [Figurák: epitheton ornans (díszítő jelző), periphrasis (körülrírás), comparatio (egybevetés), parabola (összehasonlítás), allusio (célzás), antithesis (ellenvetés) [»contraria iuxta se posita magis elucescunt«,] gradatio (fokozás), praeteritio (mellőzés), prolepsis (megelőzés), concessio (megengedés), aposiopesis (elhallgatás), anakoluthia (kihagyás), repetitio (ismétlés), paralellizmus (párhuzam), interrogatio (szónoki kérdés), exclamatio (felkiáltás), interruptio (félbeszakítás), dubitatio (kétkedés), digressio (kitérés) stb.]

Az iskolai formális retorikai oktatás ezeket a tropusokat és figurákat öncélúan emléztette. A homiletikák gyakorlati céljuknak megfelelően a beszéd elemzése folyamatában elsősorban a figurák és tropusok gyakorlati hasznát mutatták meg. A szónoki formalizmus elleni harc jegyében modernizálódtak a homiletikák is, s azt az elvet vallották pl., hogy a képek, a tropusok, a figurák frissek, egyéniek legyenek, s tartózkodják a szónok az agyonhasznált példaktól. Az olyan képek és hasonlatok, amelyek kívül esnek a hallgató látó- és befogadóképeségén, nem világosabbá, hanem zavarosabbá tehetik a beszédet. A képzavar, a képtelen képek használata szeplő a beszéd arcán. Az ízléstelen képek és hasonlatok inkább elriasztanak, a képek, figurák zsúfolása folytán az értelem elfullad, nem jut szóhoz, stb., stb.

Az az igen értékes megfigyelésük, hogy a beszéd és a költői alkotás stílustörvényei nem lehetnek azonosak, mai beszédművelésünk számára is fontos elvi és gyakorlati szempont. A beszéd (a le nem írt, az *előszóban* hangzó beszéd) éppen mert eleveőbb sodrású s nem köti az írás fegyelmező erejét, fegyelmezetlenebb formát (megfogalmazásában és előadásában egyaránt) vehet fel, s könnyebben csúszik bele egy-egy nyelvi, kifejezésbeli pongyolaság is.

Sokrétű volt tehát a homiletikák retorikai anyaga is. Általában tanításuknak praktikus célja lévén, induktív módszerrel dolgoznak, s nem fulladnak bele a formalizmusba.

A retorikai tankönyvek módszere

Az iskolai oktatás céljait szolgáló retorikák, retorikai tankönyvek elmélete és gyakorlata sok tekintetben más utat követett. E könyvek retorikai ismereteket közöltek garmadával, példák elemzése nélkül, deduktív módszerrel [20]. Így kevésbé segíthették a beszédnevelés és művelés munkáját. Amikor a retorika a stilisztikai és a poétikai ismeretek kiegészítéseként elsősorban a *próza műfajok elméletét* oktatta, s a szerkezettanok funkcióját is átvette, a beszéd stílusával, elmondásával, hangzásával kapcsolatos kérdéseket alig érintett. Igaz ugyan, hogy a stilisztikák, poétikák és a fonetikák sok tekintetben

magukra vállalták a régi, a klasszikus retorikák elocutióra és a pronuntiatióra vonatkozó ismeretanyagának tanítását, de a *stilisztika* inkább csak az *írásművek*, a *leírt művek* stílusát gondozta, a *poétika* a *költői művek* eszközeit, fajait elemezte, a *fonetika* leíró jellegű *hangtani ismereteket* nyújtott, s a beszéd, az előszó, az előadás kérdéseivel való alaposabb foglalkozás megcsappant. Átlalában a beszédnevelés, a beszédművelés nem volt az új iskolai retorikák elsődleges feladata. Hogy mennyire igaz ez a tétel, mutatja a legújabb iskolai retorikák felépítése, anyagbeosztása, tárgyalási módja.

Vegyük elő pl. *Négyesy* László retorikáját [21]). Alig nyújt a beszéd, az előszó hangzási oldalával kapcsolatos ismeretanyagot, nem érinti a pronuntiatio kérdéseit. Elméleti anyaga az új tantervi előírásoknak megfelelően tág. Tájékoztatót nyújt pl. »az irodalom fogalma és feladata«, az »irodalom felosztása«, az írásművek tartalmi elemei és a »próza műfajok« című tárgykörökből is. Mai beszédnevelésünk csak könyve két fejezetének veheti hasznát: I. *Általános szerkezetten*, II. *A beszéd*. Több fontos retorikai alapismeretet közöl a szerző e két fejezetben. Bármiről kívánunk beszélni — írja Négyesy —, három munkát végzünk: *kigondoljuk*, mit mondjunk, *elrendezzük* a mondandóvalót, s végül *kidolgozzuk*, *formába öntjük*.

Amit a tárgyról kigondoltunk, az beszédünk *tartalma*, ahogyan elrendeztük a mondandóvalót, a beszéd *szerkezetét* alkottuk meg, azután *formába öntjük*, *kidolgozzuk* gondolatainkat, s megszületik a *beszéd*, az *előadás* nyelvi formája, stílusa, s végül előszóban elhangzik beszédünk: declamatio, elmondás, a beszéd külső, hangzásbeli formája.

Igen lényeges követelmény a beszéd »belső rendje«, logikája. Legyen gondolataink sorában *egység*, *haladás*, *folytonosság*, azaz *összefüggés*, s akkor beszédünk *világos*, *érthető*, *logikus* lesz. Gondolatainkat azonban nemcsak világos okfejtéssel kell kifejeznünk, hanem *hathatósan*. Az érveket, ellenérveket, az észokokat, a világos és mély gondolatokat érzelmi momentumok is kísérik, olykor pathoszba (jó értelemben véve), sőt indulatokba csaphat át a szigorú, józan okoskodás.

A beszéd szerkezetével kapcsolatban adott elméleti anyagát is világosan fejtette ki *Négyesy*. [»Szerkezettenát« (1895) is beledolgozta.] A beszédnek három főrésze van. I. *A bevezetés*. Elemei: a jóakarát megnyerése, a figyelem felébresztése, a hallgatóság tájékoztatása: a beszéd tárgyának és céljának (a beszéd tételének) megnevezése. *A bevezetés legyen rövid és érdekes!*

II. *A tárgyalás*. Magában foglalja a tételeket, azok *bizonyítását* (induktív — deduktív művelettel).

III. *Befejezés*. Összefoglalja a mondandóvalót, feltárja a következményeket (recapitulatio), erősebb érzelmi momentumok jelentkeznek (indulat gerjesztés), s végül elhangzik a felhívás az elhatározásra, azaz a beszélő az akaratot befolyásolja.

Amint látjuk, az »újabb« retorikák a próza írásművek elmélete mellett inkább csak a beszéd szerkesztésére, felépítésére vonatkozó ismereteket nyújtanak. Már kevesebb ismeretet kapunk a beszéd »tar-

talmi«, megfogalmazásbeli, stílusbeli (elocutio) követelményeiről, s még kevesebbet a beszéd »külső«, hangzásbeli követelményeiről (pronuntiatio).

E rövid és vázlatos történeti áttekintésünk azt a célt is szolgálta, hogy felhívja a mai beszédnevelés és beszédművelés gyakorlati munkásainak figyelmét a régi retorikákra, hiszen a mai gyakorlat számára is nyújtanak tanácsokat, szempontokat, felhasználható módokat és eszközöket.

Tanulságok a beszédművelés mai gyakorlata számára

A régi retorikák *Elocutio* című fejezetének útmutatásai alapján megtanulhattuk, hogy a beszéd »külső«, hangzásbeli feltételei mellett vannak a beszédnek »belső«, tartalmi, megfogalmazásbeli, stílusbeli követelményei is. A beszéd, az előadás valójában akkor szép és helyes, ha tartalma, megszerkesztése, nyelvi formája és hangzása (előadása) szempontjából egyaránt olyan nyelvi megnyilatkozás, amely mindig többet akar, mint a csupasz megértést. Mai beszédnevelésünknek tehát törődnie kell a szép magyar beszéd és előadás tartalmi, szerkezeti, megfogalmazásbeli vonatkozásaival is, különös tekintettel a beszéd, az előadás kompozíciójára, grammatikai helyességére, szabatoságára, egy szóval a mondanivalóhoz simuló irányára. A tiszta, világos, értelmes és szép magyar beszéd és előadás a jól képzett hang mellett a gondolkodás és a nyelvi megformálás ékességét, helyességét is tükrözi.

Nem lehet szép és helyes az a beszéd és előadás tehát, ami nem a logikus gondolkodás példája, amiben sok a semmi szereppel nem bíró közbevetés, a mondatok közt nincs összefüggés, a logikai rendet felesleges kitérések zavarják, s ha beszédünk és előadásunk nem fegyelmezett. A fegyelmezett beszéd előfeltétele a helyes, logikus gondolkodás. Ha értelmi hézagok vagy éppen értelmetlenségek terhelik a beszédet, már nem világos, nem értelmes. Az Erdélyi Múzeum [22] cikkírója 1815-ben helyesen állította fel a követelményt: »Fő gondunk legyen arra, hogy az értelem világosodjék a beszédben.«

Ugyanennek a folyóiratnak hasábjain [23] olvashatjuk: »A Gondolatbeli szegénységet rhetori figurák ne leplezzék el.« A régi retorikák a szónoki stílus hibájának rótták fel, ha a beszélő üres, tartalmatlan frázisokat használ, s gondolat nélküli szóáradatot zúdít a hallgatóra.

A Figyelmező (Schedel-Vörösmarty-Bajza) hasábjain 1827-ben [24] a Soproni Magyar Társaság egyik kiadványának (Virágfűzér) bírálata kapcsán nagyon megszívlelendő tanácsot kaptak a soproni ifjak: »Nem lehet eléggé ajánlani ifjainknak, hogy mindenek felett egyszerűség után törekedjenek. A cifraság nagyon is gyakran csak az ürességnek szolgál palástul, a dagály a képzelet és érzelem szegénységnek.«

Szenteljünk e kérdésnek mai beszédnevelésünkben is nagyobb teret! Ma is egyik leggyakoribb hibája a beszélőknek, előadóknak, hogy sok beszédükben, előadásukban a felesleges szó, üres szólam, nyelvi klisé, fertőzve még a bürokratikus, a mozgalmi zsargon vizenyős nyelvi formáival. Figyeljük csak: »Kérjük a felsőbb szervek itt helyben kon-

kréten megjelenő képviselőjét, hogy tudatosítsa a minisztérium felé, hogy a kórházi ágy kérdését kezelje súlypontilag, s aztán az is konkrétizálendő, hogy mi jár az egészségügyi vonalnak.« Igaza van *Quintilianusnak*, az ilyen beszéd »aut lacrimas meretur, aut risum«.

A frázis veszélye ma is eleven, pedig a frázis nem meggyőző, hanem fáraszt, mert üres, tartalmatlan. *Tóth Kálmán*, a költő nagyon szemléletesen jellemzi a frázisos beszédet: A frázis csak röppentyű (= tűzijáték), mely után a sötétség lesz nagyobb csupán, de a nyelvvel csalni nem lehet, megérik mindjárt a felesleget [25]. A retorikai szakkönyvek is súlyos hibának jelölik, ha a szónokok »exponant phrasium colluuiem audentibus« és a hallgatók »non de rebus, sed de verbis sunt solliciti« [26].

A régi retorikák a felesleges szószaporítást is gyakran kipellen-gérezik. *Gáti István* (*Fontos — Beszéd tudománya 1828.*) [27] is úgy tudja, hogy »némelyeknek velőtlen szalmazásai, idomtalan szószaporításai« csak azt a célt szolgálják, hogy elleplezzék gondolat- és érzés silányságukat.

A felesleges szószaporítás mellett leggyakoribb hiba a mai beszédekben, előadásokban a *szótévesztés*.

A megfelelő szó megtalálása, felhasználása nélkül nincs helyes és szép beszéd. *Gáti István* előbb említett könyvében helyesen mutatott rá arra is, hogy ugyanazon tárgyat »több szóval is ki lehet sokszor tenni, de mégis csak egy az rendszerént, a mi arra környül állásához képest leginkább illik«. A magyar retorikák sokszor idézték erre vonatkozólag *Quintilianus* utasítását is: »*Omnia verba suo loco optima.*« Figyeljük meg ezt a beteg mondatot: A rosszul rakott felszerelés *sérelmeket* (?) okozott a harcosoknak. — A sérelem szó nem fedi azt a fogalmat, amire a beszélő gondolt. A beszélő tehát szót tévesztett, mert fogalom-zavarban is szenvedett. Mennyire igaza van *Juhász Gyulának*: A megfogalmazásban formát kell keresni minden gondolatnak, s *parfümjét is érezni a szavaknak. Puskin* is erre utal:

»... egy-egy helytelen, hanyag szó
Mely lompos és hamis lehet,
Vagy pontatlan s gügyögve hangzó« [28].

Ma még szeplő és hiba a »túlzó« (ragyogó, komoly, döntő stb.) és »elkoptalott« szavak (csuda, irtó, rém; csuda jó regény, irtó jól esett, rém jó alak, stb.) szertelen használata is, mert hitelét veszti a beszéd. Erre gondol *Nadányi Zoltán* is, amikor ezt írja:

»Szavak tették, hogy szóttan lett a szó...« [29].

A képzavar elleni hibázástól való félelmünkben azonban ne írjunk ki a képszerűséget beszédünkől. Kellenek a képek, de nem a képtelen képek. A nyelv a gondolatokat, az érzéseket realizálja, s a nyelvi kifejezés ezt a realizálást sok esetben képszerűen fejezi ki. A helyes képek használata rajzol, fest, a beszéd szemléletesebb lesz, hiszen a nyelv, a beszéd művészi anyag is: a csupasz, a nyers megértéstől

a szabatos, világos közlésen át esztétikai, formai, művészi igényességig ível a hid, s a beszéd érthető, szabatos, világos, ugyanakkor formás és tetszetős is lesz.

Nem lehet szép az a beszéd sem, ami példája a nyelvi öntudat hiányának, a *gondolkodási tunyaságnak*, a *kifejezésbeli igénytelenségnek*, s tele van fület, jóízlést és emberi jóérzést sértő kifejezésekkel, szavakkal, zsargon nyelvi szeméttel. (Te süket pali, miért nem dugtad be a pofádat hozzám. Állati jó murit csaptunk, csoda klassz bőrökkel is csöröghettél volna.)

Nem lehet helyes és szép az a beszéd, amely tele van feleslegesen használt *idegen-szókkal* (solocismus). A tájnyelvi formákkal (hangalakban, szavakban), ha nem a jellemzés kedvéért élünk velük, ne terheljük meg beszédünket. Az egységes köznyelvi kiejtés terjedését kell elősegítenünk. Ez nem jelenti azt, hogy ne legyen egyáltalában tájnyelvi színezet ejtésünkben, csak azt, hogy a tájnyelvi ejtés szélsőséges sajátságait kerüljük. Célunk az egységes köznyelvi kiejtés: az iskolai nyelvi nevelés is ezt segítse elő!

Nem lehet szép az a beszéd, amelyik tele van *henye* szókkal, a sok *hát-tal*, *aztán-nal*, *hogyishívják-kal*, *hogyismondjam-mal*, *ugyebár-ral*, *ugye-val*, *a kérem szépenekkel*, s hogy a legvirgoncabbat csípjük nyakon: a sok *izével*. Jókai Mór nem véletlenül tette nevetségessé egyik írásában az *izés* beszédet egy falusi kisasszony beszédének tolmácsolásában: Láttá-e azt az izét, ott az izé mellett, azt én izéltem. A te rózsát értette a veranda mellett, amit ő ojtott.

A helyes beszéd mindig jól szerkesztett, átgondolt, s inkább rövid, mint feleslegesen nyújtott. Pázmány Péter pl. nem véletlenül írja erre vonatkozólag a következőket: ha valaki készületlenül, átgondolás nélkül és hosszasan beszél, csak »üti-véti a dolgot, sem elei, sem utollya szóllásának: tsak haboz: egybe zur-zavar mindeneket: akar-mit, akar-hol előhoz: és ki nem tud gázolni hosszsan nyujtott beszédiből« [30].

Az élőszóval (szónoki beszéddel; hozzászólással, előadással stb.) valamilyen célt kívánunk elérni: bizonyítunk, rábeszélünk, rábirunk, meggyőzünk, értelmezünk, cáfolunk, támadunk, védkezünk, stb. A célnak megfelelően a legalkalmasabb, a legmeggyőzőbb érveket, tételeket kell a *legmegfelelőbb elrendezésben*, a *legérthetőbb megfogalmazásban* és a *leghatásosabb előadásban* feltárni, közölni. Minél műveltebb, minél olvasottabb, minél csiszoltabb gondolkozású és ízlésű valaki, annál inkább eleget tud tenni ezeknek a követelményeknek.

Beszédünk *tárgyának* megfelelően különösen ügyelnünk kell érvelésünk logikus rendjére, az *ok és az okozat* (okból az okozatra és erről amarra következtetünk) az *előzmény és a következmény* helyes felsorakoztatására. Beszédünkben gyakran kell helyt adnunk a *meghatározásnak*, az *értelmezésnek*, a *következtetésnek*, a *bizonyításnak*, s a tárgynak megfelelően más és más módját kell megtalálnunk az érvek legmegfelelőbb beszéltetésénck. (Belső érvek: ok és okozat, előzmény és következmény, egybevetés, ellentétbe állítás, tények és körülmények... Tekintélyi érvek: példa, idézet, tanuvallomás, törvény, előírás, stb.)

Előszóbeli megnyilatkozásunk, beszédünk és előadásunk sikere függ attól is, mennyiben példája a belső és tekintélyi érvek helyes arányú felhasználásának. Ha az ingadozást nem ismerő biztos következtetés és a helyes ítélet, az érvek meggyőző felsorakoztatása jellemzi beszédünket, a hatás nem maradhat el.

Természetesen beszédünk hatni kíván az érzelmekre is. Cicero egyenesen azt állítja, hogy a *patheticon*-ban, vagyis a beszéd érzelemre ható elemeiben van a beszéd valódi sikerének a titka. Az tény, hogy a minden érzelmi momentumot kilúgozó beszéd-forma kevésbé alkalmas érzelmeik, akaratok és indulatok befolyásolására. A teljesen szenvtelen, hideg, közönyös beszéd-forma — abból a hamis tételből kiindulva, hogy csak az értelmek befolyásolásával érhetünk célt —, újabban egyesek gyakorlatában nagyobb tért hódított. Ezt az utat éppen úgy ne kövessük, mint az érzélgősségbe, szopiperezésbe, álpathoszba, színeszi allűrökbe tévedt beszédmodort.

Seneca helyesen állapítja meg, hogy a beszéd a lélek arca, s ha mesterségesen csinosított, bcretvált és kendőzött, elárulja, hogy a lélek sem őszinte, hanem van valami csorbája.

A helyes beszédet jellemzi a világos elrendezés, a mondanivaló megfelelő megszerkesztése. A beszédnek szerves egységet kell adnunk, s az erre való törekvés kihat a beszéd három főrészének: a *Bevezetésnek*, a *Tárgyalásnak* és a *Befejezésnek* elrendezésére is.

A *Bevezetés* előkészítő része lévén a beszédnek, egyrészt figyelmet ébresztünk vele beszédünk tárgyát illetően, másrészt röviden jelezzük is beszédünk tárgyát. Hibás az a bevezetés, amelyik nagyon »messziről kezd«, nem érdekes, szétfolyó, illetőleg terjengős, s nem képes a hallgatók figyelmét felkelteni magunk és tárgyunk iránt. Milyen menete legyen tehát a jó bevezetésnek? I. Nyerjük meg hallgatóink jóindulatát... II. A téma világos kitűzése következék... III. Jelöljük meg a tárgyalás menetét is. Cicero szerint a bevezetés célja: tegyük általa hallgatóinkat *jóakarónkká*, *figyelmessé* és *tanulékonnnyá*.

Beszédünk legfontosabb része: A *Tárgyalás*. Ebben a részben tényeket állapítunk meg, állításainkat bizonyító érvekkel támogatjuk, az ellenkező nézeteket cáfoljuk. A régi retorikák a tárgyalás két részét külön elemezték. Külön beszéltek a *narratio*-ról (elbeszélés) és külön a *probatio*-ról (bizonyítás). A *narratio*-ban tényeket sorolunk fel. Röviden feltárjuk beszédünk fő mondanivalóját, s hallgatóinkat röviden tájékoztatjuk beszédünk tárgyával kapcsolatos fontosabb tényekről. A *probatio* a bizonyítás, az érvek felsorakoztatása, az ellenérvek és nézetek megcáfolása. Ebben a részben különösen vigyáznunk kell gondolataink logikus rendjére, *meghatározásaink*, *felosztásaink* és *következtetéseink* világos elrendezésére. A régi retorikák különösen kiemelték azt a követelményt, hogy az érvek sorrendje legyen megfelelő: a leghatásosabb érv legyen az utolsó, mert így valóban állandóan »*crecit oratio*«.

A *Befejezés*, a *peroratio* is igen fontos része a beszédnek. Ne legyen hosszú és nehézkes! Ebben a részben kell a szónoki beszéd leghatásosabb eszközeit felhasználnunk. *Quintilianus* szerint: »Hic si

unquam omnes eloquentiae fontos licet aperire... tota pandere possumus vela.« A Befejezés is két világosan elhatárolható részre oszlik. I. Első szakaszában értelmesen, logikus rendben összefoglaljuk mondani-valónk lényegét, de nem tévedünk ismétlésekbe. Cicero ezt így fogalmazta meg: Foglaljuk össze beszédünket, de ne kezdjük meg újra. II. A második szakaszban az érzelmek, az indulatok fokozására törekszünk. Ebben is legyünk mértéktartók. Legyen ez a szakasz is tartalmas: az értelmi és érzelmi momentumok helyes arányú felhasználásával érjünk el igazi hatást!

II. Pronuntiatio.

A. Vox — Hang. (Fonetikai alapvetés)

A régi retorikák szerzői a *Pronuntiatio* című fejezetben részletesen tárgyalják a *helyes kiejtés*, a *hangoztatás*, a »szónoki hangalak« követelményeit is. Így igen sok fonetikai, beszédtechnikai vonatkozás is található a régi retorikák lapjain. A fonetika történetének írója nem mellőzheti tehát ezt a forrásanyagot sem.

Különösen értékesek azok a fejezetek, amelyek részletesen szólnak a helyes légzésről, a jó »beszéd-műszerről«, a beszédszervek artikuláció-képességének fejlesztéséről, a helyes és szép kiejtésről, egyszóval a szóbeli előadás »elemi kellékeiről« (hangképzés, hangerő, időtartam, hangsúly) és művészi feltételeiről (hanglejtés, tempó, szünet, taglejtés).

Hogy helyesen és szépen tudjunk beszélni, előfeltétel »a *hang ismerete*«. Ezért alaposan meg kell ismernünk azokat a szerveket, amelyek a beszédhang képzésében játszanak szerepet. A helyes és helytelen kiejtés, a helyes és helytelen *hangadás* problémáit elsősorban vetik fel a régi retorikák szerzői. Általános szabályuk: helyes lesz a beszéd külső hangzásában is, ha a hangadás erőltetés nélküli, ha a beszélő ura hangjának, ha a hang egészséges, természetes, mert »az erőlködést, s feszességet legrútább hibának« kell tartanunk [31].

Mikor helyes és szép a pronuntiatio? Ha *emendata* (hibátlan), ha *dilucida* (érthető), ha *ornata* (ékes), ha *apta* (alkalmas). Mikor hibátlan? [*Si vitio carebit oris, vocis et spiritus.*«] Ha helyes a légzés, ha megfelelő a szájmozgás és az allejtés, ha a hangképzés egészséges és világos. [... *Sit ipsa vox sana, non subsurda* (tompá), *rudis* (kemény, durva), *rigida* (nem hajlékony, *rauca* (rekedt), *strepera* (rikácsoló), *blaesa* (sélypítő), *balba* (hebegő, dadogó), et *non per nares efflata* (nem orrhangú színezetű)].

Gyakran szerepeltek az egészséges hang jellemzésére a következő jelzők: *vox dilucida, articulata, sincera, oppurtune variata*.

Ez utóbbi követelményt egészen részletesen tárgyalják. A hang legyen a közlésnek megfelelően *változatos*. A harag pl. »*vocis genus acutum postulat*«, a szeretet, a gyengédség, a jókedv stb. »*postulat vocis genus effusum, lene, tenerum, hialaratum.*« [A *harag*: éles, magas, olykor rikácsoló; — az *öröm*: magas, ümledező, szelid; — a *félelem*: gyenge, halk, levert stb.]

A retorikai szakkönyvek és oratoriák céljuknak megfelelően még

behatóbban foglalkoznak a hang megfelelő modulálását érintő kérdésekkel. E tekintetben hibának tudják: az *éneklést*, a *monotoniát*, a *lassúságot* vagy a *gyorsaságot*. Erre vonatkozó műszavaik: *cantus*: [»Sermo subsultat imparibus spatiis ac sonis], *monotonia*: [»orator nulla flexione utitur, chorda ad extremum decurrit«], *vociferatio* [vocis contentio immoderata«], *languor* [nihil variato sono«], *praecipitantia* [nimis celeritate], *lentitudo* [»guttatim loquuntur«].

A régi retorikák nem véletlenül érintettek sok, ma a fonetika és a beszédtechnika lapjain található ismeretanyagot.

A fonetika új tudomány, s kezdetben alig nyújtott a helyes és szép beszédre vonatkozó elméleti és gyakorlati normatív anyagot, a retorikák pedig elsősorban erre fektették a súlyt.

Mai retorikai alapismereteinket már bővítik a *fonetikai* és *beszédtechnikai* szakkönyvek is [31]. A beszéd hangzásával kapcsolatos kérdésekre ezek a szakkönyvek ma már megadják a szükséges elméleti és gyakorlati válaszokat, útbaigazításokat. Ezért ebben a keretben csak a legszükségesebb tudnivalókat vázoljuk.

Tanulságok a mai magyar beszédművelés és nevelés számára

a) A szép beszéd és előadás hangzásbeli, fonetikai követelményeiről való ismeretünket, a beszédtechnikai tudnivalókat is bővítenünk kell, hogy ne csak »fülre«, ne csak »ösztönösen« igyekezzünk szépen beszélni, s beszédünk hangzásában is az igényességre törekedni, hanem a *mesterségbeli jártasság* és *tudás biztonságával* beszéljünk szépen és helyes kiejtéssel magyarul.

b) Általában kevés beszédünk hangzásában a művészi igényesség. Sokan abban a hiedelemben élnek, hogy a szép magyar beszéd, a szépen szólás, a jó magyar ejtés csak egyéni adottság, s ha valakinek jó orgánuma, kellemes hanganyaga van, s ez még ügyes előadókészséggel is párosul (jó *svádája van*), akkor azt mondják róla, hogy mindazzal az adottsággal rendelkezik, ami szükséges a szépen szóláshoz, a szép magyar beszédhez. A dolog azonban nem ennyire egyszerű. Az bizonyos, hogy akinek a beszédhangja kellemes, meleg és színes, a szépen szólásnak könnyebben mestere is lehet. De a szép magyar beszéd nemcsak hanganyag, s nemcsak orgánum kérdése.

c) Alaposan ismernünk kell a helyes magyar kiejtésnek, a magyar artikulációs bázisnak, a hangképzés jellemző alapjának, a jellemző hangképző szervi alapállásoknak jegyeit. Előfeltétel tehát: a világos, tiszta artikuláció, a helyes kiejtés technikájának alapos ismerete.

d) A helyes kiejtés tágabb értelemben: a hangképzés, a hangerő, az időtartam, a hangsúly, a hangmagasság, a hanglejtés együttevége. Sőt még ide vehetjük a szünetbeli időtartam s a tempó szerepét is.

e) A beszéd fonetikai műveléséhez, ápolásához szükséges alapvető ismeretekre mindenkinek szüksége van. Ezek a következők:

1. *Helyes légzési technika* nélkül nincs helyes és szép magyar beszéd. Mikor helyes a légzés? Ha a lehető legrövidebb idő alatt, a lehető legkisebb fáradsággal, a lehető legnagyobb levegőmennyiséget

tudjuk felvenni. Sajnos, igen sokan beszélnek hibás lélegzetvétellel. Különösen gyakori hiba a hallható és ziháló lélegzetvétel. A rossz légzési technika eredménye az erősen mélyített, feszített hangadás is. A beszédhez szükséges levegőt a tüdő szolgáltatja. A modern tüdőgimnasztika s a különféle légzési gyakorlatok, a be- és kilégzés megfelelő gyakorlása a légzési képesség fejlesztését szolgálják. A hang létrehozásához ugyanis a levegőt mozgásba kell hoznunk, s megfelelő együttműködést kell biztosítanunk a beszélés és a lélegzés között. A tüdőből kilélegzett levegő a légcsőbe, azután a gégébe, azután a száj-orrüregbe kerülve módosul át fonetikai értelemben vett beszédhanggá. A folyamatos beszédben a szép beszédre való törekvés feltétele a levegő folyamatos pótlása. A hadaró ember pl. helytelenül iktat be légzési szüneteket, sokszor a szavakat is szétszakítja légzési szünetekkel. A beszédhez gyors és mély belégzés, és tartós, egyenletes kilégzés szükséges. Helyes légzés: a rekeszizom segítségével végrehajtott légzés, amikor is az övtáji izmok kitérítésével lelapulásra kényszerítjük a rekeszizmot s kitérítésre a tüdőt.

A helyes légzés technikáját be kell gyakorolnunk. A lélegző izmok fejlesztésére nagyon alkalmas gyakorlat pl. a suttogva olvasás, mert a suttogás nagyobb munkára kényszeríti a lélegző izmokat, mint a hangos beszéd. A helyes lélegzés beidegzésére használjuk az ún. interpunctiós gyakorlatokat is: belélegzési gyakorlatnál minden egyes írásjelnél vegyünk lélegzetet, a kilégzési gyakorlatnál csak nagyobb egységek után lélegzünk, tekintet nélkül az írásjelekre. Legfontosabb követelmény a helyes lélegzésnél — s most átadjuk a szót Egressy Gábornak —: »a lélegzetvétel észrevétlenül történjék ... a testi gépezet működését ... hallanunk nem szabad«.

A hangos, a hallható lélegzetvétel mellett különösen csúnya folt a beszédben az ún. *vadlevegővel élés*. Ilyen esetben a kilégzés nem fegyelmezett, s hallható bizonyos -h, -ö, -m, -n hangzóféle is: meg (ö) mondtam (ö) ... stb.

2. A helyes légzés eredménye, hogy állandóan megfelelő levegőmennyiség áll rendelkezésünkre. A tüdőműködés szabályozza a rövid és hosszú hangzók megkülönböztetését is. A szép magyar beszéd egyik legfontosabb követelménye pedig a rövid és hosszú hangok közötti éles különbségtevés. Miért? Mert az időtartamkülönbség nyelvi funkciót teljesít. Más a *por* és *pór*, a *kor* és *kór*, a *számára*, mint a *szamara*, más a *hal* és *hall*, *megy* és a *meggy*, más a hangulata a *tanárok* és *tonarak* szónak, s nevetségessé válunk, ha felcseréljük az időtartamot ebben a nyelvi megnyilatkozásban: *A baba megfüröszttötte a bábát* stb. Hiba, súlyos helytelenség tehát a már gyakran hallott *körút*, *filér*, *kelemes*, — *ellem*, *ellemi*, *poggány*, *vesszély*, azaz a rövid hangzók megnyújtása és a hosszú hangzók megrövidítése.

3. A tiszta, szép magyar beszédben minden szótag érvényesül, jól érthető, nem nyomjuk össze a szótagokat, ahogyan Kodály mondja: a magyar szótag keményebb szemecske, nem lehet úgy összenyomni, mint a német vagy angol szótagokat. A magyarban egyetlen szótagot sem szabad elnyelni, összerántani. Hiba tehát beszédünkben, ha a szó-

tagok nem egyenlő intenzitásúak. Egészen élezve a példát: az *igen* hangsor ejtése hibásan: *i*-gen — erősebb nyomatékú — *i* és elharapott, elmormolt -gen szótag.

4. Arra már *Vörösmarty* is figyelmeztetett, hogy beszédünkben a szótagok kellemetlen nyújtása, éneklése vagy elharapása egyenesen visszataszító. A magyarban a képzés tisztaságában nem különbözik az ún. hangsúlytalan szótag a hangsúlyostól.

5. A magyar hangképzés nem elnagyolt, hanem világos és pontos a szó elején éppen úgy, mint a szó végén. Egyik leggyakoribb hibánk a szóvégek ún. »elharapása«, a szóvégi hangok nem tiszta, nem világos, hanem elnagyolt, sőt elmorzsoltszerű képzése.

6. A magyar artikulációs bázist elsősorban az jellemzi, hogy *a magán- és mássalhangzókat határozottan és világosan képezzük*. A szép magyar beszéd, a szépen szólás legfontosabb előfeltétele és legbiztosabb alapja tehát a helyes, a szép, a romlatlan kiejtés. A tisztán formált hangzók, a hangok tiszta ejtése a szép beszéd alapkövetelménye. Ismernünk kell tehát a helyes, pontos kiejtés fonetikai feltételeit, a beszélőszerveket, működésüket, a hangképzés módjait, az ajkak, a nyelv munkáját. Tudni kell pl. azt, hogy a hangképzéskor a gége porcainak szabad és könnyed mozgást kell biztosítanunk, s nem szabad beszéd közben a nyak izmait megfeszíteni, mert ez a merevség áttérjed a gégeporcokra és a hangszalagokra finom izmaira, s a következmény: a mesterkéltséges, préselt vagy pattogó beszéd.

Ezzel az egészségtelen beszédmóddal találkozunk gyakran az iskolában a tanulók »felelő« hangjában. Izgalmuk megfeszíti a nyakizmokat, s ennek nyomán jön létre a *felszorított hang*. Ez a hang azután megszokottá válhat, pedig ez a hang alkalmatlan a modulálásra, s legnagyobb akadálya a szépen szólásnak.

7. Általában a *hangadás* helyessége vagy helytelensége fontos szerepet játszhat a helyes és szép, vagy helytelen beszéd kialakításában. Törekedjünk a *természetes hangadásra*, a középerős hangerőre, a középhangok táján folyó beszédre: a se nem mély, se nem magas hangadásra.

Ez a hangadás alkalmas a modulálásra, a hang terjedelmének megfelelő változtatására, átváltozására. A beszédtechnikai szakkönyvek gyakorlatai a megfelelő hang kiművelésére éppen azt ajánlják, hogy a középhangtól induljon ki a gyakorlat a hang iskolázására, terjedelmének megfelelő bővítésére, váltsuk azt a legmélyebb hangadás felé, majd vissza a középhanghoz, és onnan szálljon fel a hang addig, míg a rekedtség vagy az érthetlenség veszélye nem fenyegeti a beszélőt.

Egy gyakoribb hangadási hibáról külön is szólnom kell: az ún. *gombócos hangról* v. *torokhangról* van szó. A gombócos v. torokhanggal beszélők nagyon hátrahúzott nyelvvel beszélnek, ennek pedig az a következménye, hogy az ajak is kevésbé mozog, pedig az ajak mozgása nagyon fontos előfeltétele a tiszta hangképzésnek. A pontos, világos képzés megkívánja azt is, hogy nyissuk ki a szánkat és ejtsük le az ajkunkat. Már *Kempelen* előírta: ejteni kell az állat, »némi fáradtsággal szorosán összecukott fogakkal is lehet ugyan még mindig érthetőleg beszélni, azonban akkor a beszéd, az ő szép hangzatától és kel-

lemetességétől oly távol van, hogy inkább visszaijeszt... a beszéd tökéletessége végett kétségtelenül nemcsak a két ajaknak kell nyílnia, hanem a két fogsornak is kell egymástól bizonyos arány szerint eltávolodnia«. A szűk ejtés, a szájnylás kicsisége az oka annak, hogy sokak ejtésében pl. az á hang é-be hajlik: újség, étszelló, vidéman, vilégos, a tiszta á hang egészen eltorzul. Hibás az a képzésmód, amikor szinte a foga között képzi az ember a hangokat, ahogyan Csokonai jellemezte:

»Nem méltóztatik ő kimondani a szót,
Az á-t ó-nak mondja, á-nak teszi az ó-t,
Ezt is foga között *szűrve* kell kitenni,
Különben parasztos, kómisch fogna lenni.«

8. Megfelelő allejtés és ajakmozgatás nélkül sincs pontos hangképzés. A hangokat szinte ki kell rajzolni az ajkak útján is, tehát az áll-ejtéssel egyidejűen nagy figyelmet kell fordítanunk az *ajakak mozgására is*. [A szájgimnasztikai gyakorlatok fontosságát itt is megemlítjük.] Itt két végletre kell rámutatnunk: a *petyhűdt ajakműködés* finnyáskodó beszédmodort is eredményez. A Tudományos Gyűjtemény már 1835-ben megrója a beszédbe »negédeskedést«, a »keresett v. affektált lágysággal« való hangképzést. Vachot Sándor is méltán írta le 1844-ben, hogy »némely bohó azt hiszi, hogy ha a charmant szót *biggyesztett* ajakkal, papagáj módjára... hangoztatja, a noble világ által műveltnek, finom társalkodónak tartatik« [33].

9. A másik véglet, ha *túlargikuláljuk* a beszédet. (Pedagógusok!) Rossz szokás a pedagógusok gyakorlatában az is, hogy a nem világos, nem pontos, s így nem érthető hangképzéssel beszélőt nem arra szokták figyelmeztetni, hogy artikulálja, képezze a hangokat pontosabban, valóban »certa oris figura«-val, hanem arra, hogy beszéljen *hangosabban*. Helytelen kérés és figyelmeztetés. A hangos beszédben az amúgy is hangzósabb magánhangzók elnyelik a kevésbé hangzós mássalhangzókat. Nem a hangerő az, amittől függ a hangok tiszta, világos képzése. Képes Géza Gombocz Zoltán emlékére írt szép versében fonetikailag is hiteles képet rajzol a helyesen beszélőről:

»Halkan beszéltél, vallva, hogy azt ki jól
Formálja, képzi szájüregében
A szót: távol is megérti könnyen bárki.«
(Egy nyelvtudós emlékezete)

10. A túlságosan halk beszédétől azonban éppen úgy tartózkodjunk, mint a túlságosan hangos beszédétől. Ez utóbbi a veszélyesebb, mert erősen torzít és üres patétikusságra is csábíthat. Arany költői eszközökkel szemléletesen megformált tanácsát is megszívlelhetjük:

Szólj *erővel* és nevezd meg
Ön nevén a gyermeket.
Szólj *gyöngéden*, hol az illik,
S ne keríts nagy éneket.

Olykor egy-két szó is jobban
Helyre üti a szeget,
Mint az olyan, ki beléhord
Földet, poklot és eget
S ordít, amíg elreked.« [34].

11. A magyar hangzókat fonetikailag tisztán kell ejtenünk. A fonetikai tisztaság ellensége az idegenszerűség és a hibás ejtés. Vegyünk egy példát: A magyar *a* hang fonetikailag tiszta képzése a következő: az ajak és fogsoraink széjjelnyílnak, az ajak kissé előre csúcsosodik. Az előre csúcsorodott ajkak a toldalékcsovet kívülről kissé meghosszabbítják, a nyelv kitér nyugalmi helyzetéből, kissé hátrább húzódik és kissé fel is emelkedik, azaz a *hátsó* alsó helyzetbe kerül, s a hangszalag adta zöngé a hang színezetét kapja. A gége is lehúzódik, s a toldalékcso belülről egy kissé meghosszabbodik. Hibás a képzés, ha az *a* elfajul *á* hang felé, vagy hehezetes és orrhangzós színezetű lesz.

Az *á* hang képzésének pontos módja: az ajak és a fogsor nyílik, s a két fogsor közötti távolság akkora, hogy a két fogsor közé hüvelykujjunkt is betehetjük. A nyelv itt nyugalmi állapotban marad: nem mozdul sem előre, sem hátra, se fel, se le. A gége is nyugalmi helyzetben marad, a hangszalagok összezáródnak s a tüdőből kiáramló levegő feltör és halljuk az *á* színezetű zöngét. Hibás a hangképzés, ha *a*-féle vagy *e*-féle, vagy hehezetes, illetőleg orrhangzós *á*-t ejtünk.

12. Az orrhangúsítás, a *nazális beszéd* csúnya folt a szép ejtés arcán. Ha szervi oka van, feltétlenül vegyük igénybe a szakorvos segítségét, ha azonban a nazális beszéd csak rossz szokás vagy egyenesen tudatosan vállalt nyelvi modorosság, akkor nincs vele szemben könyörület. *Arany* azt jegyzi meg, hogy sok ember beszédében az orrhangúsítás »a nyelvi úrhatnáság« egyik jele: »Több azok száma, kik *tudva* rosszul beszélnek, hogy beszédüknek előkelő színe legyen... szerintük kétségtelen előkelőségre mutat, ha valaki a mi csengő tiszta nyelvünkbe orrhangokat elegyít.«

13. Jellegzetes hiba sokak beszédében az ún. *affektív hangok* képzése (ákadémia, párk, kátasztrófa). Mai magyar köznyelvünkben *ui.* nincs az *á*-nak rövid párja, az illabiális rövid *á*-t, az ún. palóc *á*-t (kápá) nem ejtjük, ne ejtsük az idegen nyelvekből átvett szavakban sem.

14. A mássalhangzók kiejtésében is előfeltétel a pontos, fonetikai tisztasággal való ejtés. Súlyos hiba pl. a *t* hang hehezetes képzése, a *k* hang után *h*-féle utóhang hallatása, a *h* hangnak *ch*-vel való helyettesítése: *düch*, *pichen* (a *cseh*, *juh*, *rüh* stb. szavakban a *h*-t nem ejtjük!), az *l* jésített színezete (*bol'dog*), az *r* ropogtatása vagy uvuláris képzése. A zöngés hangok félig vagy egészen zöngétlen kiejtése: beszél helyett *peszél*.

15. A magyar artikulációs bázist különösen jellemzi, hogy pontosan különbséget tesz a zöngés és zöngétlen mássalhangzók között. Ennek a megkülönböztetésnek fontos nyelvi szerepe van: más a *bab*,

mint a pap, más a bombáznak, mint a pompáznak. A zöngés hangoknál a szájzárlat alatt is szólania kell a zöngének. Fonetikai tisztaságukban is lássuk a különbséget pl. a zöngés b és a zöngétlen p között.

A b hang képzésénél az ajakzár nem olyan feszes mint a p-nél, levegője zöngés s ez a levegő erőtlenebb erejű, hiszen a hangszalagok feltörésére erő pazarlódik. A p hang képzésénél ajkainkat az ajakzáró izmok segítségével összezárjuk. A hangszalagok nyugalmi helyzetben maradnak, nem záródnak. Az ajakkal elzárt szájüregben a levegő összehúzóódik, feszítő erőt kap, a zárt ajkakat felpattantja, s hallhatóvá válik a p hang. Sajnos, újabban kismérvű zöngétlenedési folyamat indult meg. Ezt meg kell állítanunk, mert idegen ízt ad a beszédnek. Kazinczy Ferenc éppen ezzel a hibás ejtési sajátsággal jellemzi a magyarul megszólaló német fiút, s érzékelteti pompásan az idegen ízt.

»Nekem szép kis madjar lány
Feleséknek mekkifán,
Haj, de szép kis madjar lány
Német lekényt nem kifán,
Mert a német lekénynek
Nincsen pajusz szekénynek...«

16. Igen súlyos hiba a betűejtés: mond-ja, lát-ja. Az írás, a betű eluralkodik rajtunk, s mind gyakrabban beleesünk a betűejtés hibájába, s a helyes *láttya, mongya, aggya, eggyet* ejtés helyett gyakran hangzik a betű szerinti hibás ejtés: lát-ja, mond-ja, e-gyet. Sokan vi. parasztosnak vélik az *aggya* ejtést s irodalminak az ad-já-t. Sok írónk is beleesik a *betűnépieskedés* hibájába, s a nép fiát a tuggya, aggya, acc írásformákkal jellemzi, pedig tudnia kellene, hogy ez a kiejtés a köznyelvi ejtést is jellemző *egyedüli helyes ejtés*.

17. Bár a köznyelvnek nincs szigorúan egységes hangtani képe, még sok a kiejtési kettősség (ahova-ahová), és minden művelt magyar ejtését színezi tájnyelvi sajátság, mégis a *köznyelvi kiejtés* tekintendő a helyes magyar ejtés normájának.

f) A retorikai szakkönyvek »A beszéd művészi feltételeiről« című fejezetben részletesen kitérnek a hanglejtés, a hangsúlyviszonyok vizsgálatára is. Mivel a művészi beszéd fonetikai, illetőleg beszédtechnikai vonatkozásait egy másik dolgozatban részletesebben kívánjuk megvilágítani, itt csak a legfontosabb tudnivalókra hívjuk fel a figyelmet.

1. Beszédünk legyen kellőleg tagolt, jól hangsúlyozott. Különösen vigyáznunk kell előadó és magyarázó beszédünk hangsúlyozására, mert ezen a területen még gyakoriak a következő hangsúlyozási hibák: Az összetett szó első szótagja helyett az összetett szó második tagját hangsúlyozzák: (*vérmérgezés*), hiba az igekötős összetételek második tagjának hangsúlyozása, s ha a jelzős szerkezetekben a jelzett szóra kerül a hangsúly (a jelzett szó hangsúlyozása a kiemelést szolgálja: Nem két fiú, hanem két *lány* jött), ha a tárgyias szerkezetekben az igei tagot hangsúlyozzák, ha a hangsúly hangnyújtással jár együtt (*sők*). Az ígérez tartozó *nem, ne* a hangsúlyos, *ne* tegyük át a hangsúlyt az ígerez: (*ne*

menj el!) stb. Sokak mondathangsúlyozásában is gyakoriak a hibák, helytelenül emelik ki a mondat szólamhangsúlya egyikét vagy másikat. Különösen súlyos hiba a szólamok teljes széttördelése. Ugyanakkor hiba a tagolatlan beszéd is. Újabban elterjedt hiba a túlságosan erős és sűrű hangsúlyozás. Minden szó első szótagját erősen hangsúlyozzák, azaz a szóhangsúllyal elrontják a mondathangsúlyt. A fontoskodó, mindent hangsúlyozó beszéddel valójában semmit sem emelünk ki. Hogy a hangsúly mennyire fontos akusztikai tényező a beszédben, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy *értelmi funkciója* mellett *ritmikai szerepe* is kiemelkedő. A szép magyar beszédet ugyanis a ritmusosságra való törekvés is jellemzi, s ez is kapcsolatban van a hangsúlyviszonyokkal. A helyes hangsúlyozás eredménye az arányos szakaszolás. A sűrű hangsúlyozás rövid szakaszokra bontja az egységet, s darabossá válik a beszéd. Ha nagyon hosszú a szakasz beszédünkben, elfúlás és hadarás a következménye.

2. A régi retorikák a beszéd dallamának, azaz zenei lejtésének jobb ismeretéhez is adtak eligazító szempontokat. Azt is kiemelték, hogy a hanglejtés, a hang zenei magasságának változása szoros kapcsolatban van a hangsúllyal is, hiszen a nagyobb hangsúlyt egyúttal a hangmagasság emelkedése is követi. Rámutattak arra is, hogy a hanglejtés a beszédben igen nagy szerepet tölt be; a mondat lényeges alkotórésze, a közlés igen fontos mozzanata. Juttassuk érvényre a mondathanglejtésben a nyelvjárás változatosabb formáit is. Legyen beszédünk hanglejtésében is kifejező és színes. Más melódiája van a közlésnek, a kérdésnek, a parancsnak, a gúnynak, a fenyegetésnek stb. Nem élünk vele, s fertőz az egyhangú, csaknem dallamtalan beszéd. A dallam a kijelentésben, a közlésben, illetve a kérdésben szigorúan kötve van. A közlés dallamában a dallamcsúcs a hangsúllyal jár együtt, a hangsúlyos szólamnak első szótagja magas. A közlő mondat dallama ereszkedő. Az eldöntendő kérdés dallama a csúcst az utolsó előtti szótagnál éri el, utána leesik. A tagadás nemleges kijelentés, ezért a kijelentéssel azonos lejtésű. A tagadó kérdésben a kérdés jellege az uralkodó, ezért a kérdés dallamára ejtjük. (vö. Magyarosan: 1948. 47.) Kerüljük az ún. *leeső hanglejtést*. Sokak beszédében a szólamvégeken s az összetett mondatok egy-egy tagmondata végén erősen esik a hang. Hiba ennek az ellentéte is: ne emeljük nagyon a hangot a szólamvégeken, és különösen csúnya modorosság, ha a magasra szökő hang még el is nyúlik, illetőleg elcsavarodik: *Hány óra va-an?* Kerüljük az iskolásan egyhangú, az egyenletes hullámmozgással éneklő előadásmódot. A retorikák is elítélik a *monotoniát* és az *isotoniát*, az *egyhangú* és az *éneklő* hanghordozást. [A mozgalmi zsargon hangsúlyáról és hanglejtéséről: *Főnagy—Soltész: A mozgalmi nyelvről* című kiadványban olvashatunk (45—48) részletesebben.]

3. A *beszéd tempója* a régi retorikák lapjain is külön fejezetet kapott. A tempó lehet gyors, lehet lassú, lehet közepes, ahogyan ezt a mondanivaló, a beszéd értelmi és érzelmi hullámmozgása megszabja. A beszédtempó függ az egyéntől is: vannak szapora szavú és tempós szavú emberek, de függ a mondanivalótól és az érzelem fokától is:

az öröm szaporább, a szomorúság vontatottabb tempót eredményez. Leggyakoribb hiba a két véglet: a túlságosan lassú, vontatott tempó, és a túlságosan szapora, gyors tempó. Csúnya modorosság, ha a lassúbb tempóra hirtelen szaporább tempóváltás következik és fordítva.

4. Az élőlőszóbeli előadás igen fontos tényezője a *szünet* is. Nem hiába vallják a régi retorikák szerzői, hogy a szünet sok esetben beszédesebb, kifejezőbb lehet, mint maga az élőlőszó. A szünet elsősorban a mondanivaló *értelmi jelentőségét* támogassa. A megfelelő módon és a megfelelő helyen hatásos eszköz a *kiemelő, az emphaticus szünet* is [35].

A szünetek megfelelő alkalmazásával kapcsolatban a retorikai szakkönyvek beszélnek az ún. *elő- és utószünetekről* is. Az előszünet sokszor a fiziológiai szükségszerűség szerinti szünet: a levegő felvételét is biztosítja. Az utószünet hosszabb, és tervszerűen a mondanivalót erősítő jellegű. A kimondott szó, az elhangzott megnyilatkozás utáni »beszédes« csend ez. Megfelelő beiktatására minden élőlőszóbeli megnyilatkozásnak szüksége lehet. A nagy szónokok mesteri módon tudtak vele élni. A kezdő szónokok meg nem mernek hozzá nyúlni. Az értelmes beszéd nem élhet meg nélküle. A gondolatok plasztikus kifejezését is elősegíti a szünetek beiktatása. A szünetektől való tartózkodás gyakran eredményez gyors beszédet, de a gyakori szünetek nem mindig a gondolatok plasztikus kifejezésére szolgálnak: sokszor a kifejezési lehetőségekben való válogatást vagy éppen a megformálásban jelentkező nehézségeket tükrözik.

A beszéd értelmi, érzelmi és akaratit tényezőit, a mondanivalót erősítő megfelelő szünetek megfelelő felhasználását is gyakorolnunk kell. A magnetofon segítségével beszédünket a szünetek tekintetében is elemezhetjük. Ugyanígy elemezhetjük beszédünk tempóját is. Megfigyelhetjük, milyen beszédünk tempója, gyors-e vagy lassú, vagy gyorsuló és lassuló, vagy éppen szabálytalanul hullámzó. Mindegyik szolgálhatja az értelmes beszédet, csak a túlzások, a végletek, az állandósult modorosságok veszélyeztetik a beszéd érthetőségét és szépségét. A modoros tempóváltások kellemetlenek a fül számára is.

Általában törekedjünk zökkenők nélkül folyó beszédre. A folyamatos beszédben jelentkezik a ritmus is. A beszéd ritmusának alakulását befolyásolja a mondanivaló szerkezeti és tartalmi természete. A beszéd ritmusának fonetikai vonatkozásait is a mondanivaló tartalmi vonatkozásaival együtt vizsgálhatjuk. Beszédünk tartalmi elemei és fonetikai, hangzásbeli tényezői közötti összhang megteremtése a beszédművészet kezdete. Mély gondolati tartalom, zenei elemekben gazdag beszédmód a helyes és szép beszéd jellemzője.

B. Actio — Taglejtés

A retorikai szakkönyvek részletesen szólnak a beszédet, a szóbeli kifejezést kísérő mozdulatokról (testtartás, fej-kézmozdulatok, mimika stb.).

Cicero a taglejtést a test ékesszólásának nevezte, amelyben a beszéd, az élőlőszó hathatós támaszt lel a szónoki cél elérésére.

A taglejtésnek két formáját különböztették meg:

- a) természetes taglejtés (közvetlen megnyilatkozás),
- b) művészi taglejtés (kötött, szabályok szerinti mozdulatok).

A régi retorikák általános előírása: a taglejtés legyen jellemző és mértéktartó. Fontos követelmény továbbá, hogy minden mozdulatnak szép formája legyen. Nem kell mindent mutatni. Az ideges mozgás, a hadonászás, a gyakori és felesleges gesztikulálás csak zavar. A színészi formált, a mesterkéltnél mozdulatok sokszor teljesen feleslegesek, céltévesztők. [Actio naturam imitetur, et sit moderata. Gestus nonsint crebri, nec iidem!]

A mondanivalóhoz simult taglejtés, mozdulat vagy *megelőz*, vagy *kísér*, vagy *utánoz*, de mindenképpen a mondanivalót erősítő jellegű. A szónoklattanok, az oratoriák külön adnak szabályokat:

- a) de actione corporis (az egész test tartásáról),
- b) de actione brachiorum, manuum (a karok és kezek mozgásáról),
- c) de actione colli, humerorum (a nyak és a váll mozgásáról),
- d) de actione vultus et oris (az arckifejezésekről),
- e) de actione oculorum (a szemek mozgásáról).

A helyes actio, a jó taglejtés »materiae consentiat ac vocem comitetur«, tehát simul a beszéd, a mondanivaló tárgyához, s kíséri az előadást. Nevetségessé válik az a szónok, aki »coelum nominat et manum in terram deprimat«, az égről beszél és kezével a földre mutat, azaz a taglejtés nem simul a mondanivalóhoz.

Az *egész test tartására* vonatkozólag a következő követelményeket írták elő:

- a) A test legyen egyenes állásban, de ne merevedjék szoborba!
- b) Kisebb mozgás megengedhető, de beszéd közben a balról-jobbra és fordítva futkározás felesleges és nevetséges.
- c) A beszélő álljon »illemmel és méltósággal«, s mutassa meg, hogy »sem nem kevély, és rátartó, sem nem félnék és bátortalan, sem örömeiben ki nem csapong, sem szomorúságában el nem csügged, tekintete szerény, illemes, szabad, érzi ugyan önmagát, de önméltóságát sem nem bálványozza, sem meg nem veti, és tudja, mily tisztelettel tartoznak hallgatóinak« [36].

d) Testünk mozgásával ne utánozzunk mindent. Ne színészkedjünk, mert a test »beszéde«, »cselekvése« eltereli a hallgatók figyelmét s csak a taglejtés köti le őket, s nem beszédünk. A csekélyebb fontosságú mondanivalót ne kísérje actio, taglejtés.

A *kezek tartására, mozgására* vonatkozó sok előírás közül csak a legjellemzőbbeket vesszük most elő:

- a) Cicero szerint a kezek a »*beszéd nyilai*«, ezek ötlenek elsősorban a hallgatóság szemébe, s tegyük azt is hozzá, hogy a kezekkel nem

tud mit kezdeni sok előadó, szónok. Első szabályunk: a kézmozgás legyen mindig fesztelen, könnyed.

b) A kézlejtés (lebocsátás, felemelés, kiterjesztés, hullámmozgás stb.) vagy megelőzze, vagy kísérje, vagy utánozza az előadást, de semmiképpen ne legyen ellentétben a mondanivalóval.

c) Nem kell minden szót kézlejtéssel kísérni, mert beszédünk nevetségessé válhat az állandó levegő verdesés következtében.

d) A kezét emeljük lassan és tartjuk mindaddig a megfelelő magasságban, amíg a gondolat, amelyet e mozgás kísér, ki nem fejeződött. A kéz gyors felemelése és hirtelen lebocsátása céltalan mozgás. Ezt a lejtést nevezi Shakespeare a Hamletben »lefűrészelés«-nek.

e) Csak az egyik kéz mozogjon a magasság, mélység és a szélesség vetületében. A mozgás nagyságára, kiterjedésére vonatkozólag előírászként adták: a capite manum petere, aut ad imum ventrem deducere vitiosum habetur.

f) »Többnyire csak egy kéz, és pedig gyakrabban a jobb lejtetik, azonban hevesebb indulatok mindkettőnek mozgását veszik igénybe.« (Szeberényi) Quintilianus is azt tanította, hogy manus sinistra nunquam sola gestum recte facit« [37].

A hallgatósággal való szorosabb kapcsolatteremtés igen jó eszköze az *arckifejezés* megfelelő változtatása, az *arcjáték*. Különösen nagy szerepe lehet a szemnek. A régi retorikák szerzői gyakran emlegették, hogy a szónoklatban a szavak után a szemnek van a legnagyobb hatása. Örülünk, s a szemünk is fénylik, ha szánakozunk, a szem is ezt tükrözi, ha csodálkozunk, a szem is elnyílik. Igen súlyos hibát követ el a beszélő akkor, amikor beszéde közben a szemét behunyja, vagy feleslegesen forgatja, így nem tud kapcsolatot teremteni a szem játékával is maga és hallgatósága között. Ahogyan a jókedvet a teleszájúság, a dühöt a sziszegő rekedtség, a kenetességet a vibráló, a hízelkedést a fuvolázó hang jellemzi, ugyanígy kell változatos és élénk arcjátékkal biztosítanunk a mondanivalót és az érzelmi hullámmozgást aláfestő hatáskeltést is. Óvakodjunk azonban a túlzásoktól. A mimika szcenikus jellege nem egy esetben nevetséget kelt.

* * *

Ez a retorikai alapvetés a legfontosabb tudnivalókra hívja fel a figyelmet. A helyesebb és szebb mindennapi beszédre nevelés céljait is szolgálni kívántuk vele. A svédek külön kurzusokat rendeznek »a szebb mindennapi beszéd« elméleti és gyakorlati vonatkozásainak tudatosítására [38]. A hallei egyetem Beszédtani Intézete a beszédhang nevelés elméleti problémái mellett a helyes és tiszta beszéd retorikai vonatkozásainak megmutatását is céljának tekinti. A magyar beszédművelés és beszédnevelés sem nélkülözheti a gazdag retorikai szakirodalom útmutatásait. A magyar beszédnevelés gyakorlata számára meg különösen fontosak azok az előírások, szabályok, amelyek a régi retorikák lapjain találhatóak a helyes, fegyvelmezett és szép beszéd feltételeiről, követelményeiről. A mai iskola nyelvi nevelése is éljen ezzel a lehetőséggel!

JEGYZET ÉS IRODALOM

- [1] Vö. Philippi Melanthonis Elementorum Rethorices Libri duo... Basileae, 1577.
 [2] Tud. Gyűjt. 1818. VIII. 17. Vö. még: J. Az ékesszólásra egy tekintet. Tud. Gyűjt. 1818. VII. 24.
 [3] Vö. Horváth János: Az Ékesszólás a Koporsóknál. Weszprémben, 1816.
 [4] Vö. Radan (M): Orator extemporaneus seu artis oratoriae, 1684. — P. C. Pajot: Tyrocinium Eloquentiae sive Rhetorica nova et facillior. Venetiis, P. D. De Colonia: De arte Rhetorica libri quinque, Venetiis, 1728. — Cypriani Soarii Artis Rhetoricae libri tres. Budae, 1798., G. F. Lejay: Bibliotheca rhetorum praecepta et exempla, Claudiopoli, 1751.
 [5] Babits: Irodalmi nevelés. Babits Összes Művei; 687.
 [6] Vö. Comenius: Kis beszéd az ékes latinság tanulásáról. Prot. Tanügyi Szemle, 1931. jan. sz. és külön is: Gulyás ford.
 [6] Vö. Bakos: Comenius és a nyelvi nevelés néhány kérdése. Egri Ped. Főisk. Füzetei: 83. sz.
 [7] Vö. »Az Egyh. Magyar Ékesen szólásról való Barátságos Tanácskozás.« Egyh. Ért. és Tud. 1821., 126. (Névtelenül jelent meg, írója: Verseghy Ferenc.)
 [8] Vö. Tud. Gyűjt. 1823. VI. 31.
 [9] Tud. Gyűjt. 1821. XII. 26.
 [10] Tud. Gyűjt. 1831. IV. 18.
 [11] Vö. Szeberényi Lajos: Politikai Szónoklat-Tan. Pest, 1849. — Szvorényi J.: Ékesszólástan. 1851., Verbőczy István: A szónoklattan. Pécs, 1870., Stöckl: A szónoklattan alapvonalai (ford.). Eger, 1882. — Riedl Frigyes: Rhetorika... 1888. (A prózai írásművek elmélete.), — Acsay: A prózai műfajok elmélete. Bp. 1889. — Zlinszky Aladár: Rhetorika, 1900. — Négyesy László: Rhetorika. Prózai olvasmányok. Elmélet. Bp., 1901. — Névy László: Rhetorika. Bp., IV. kiad. 1895.
 [12] Tanodai Lapok. 1861., 172.
 [13] Orsz. Tan. Egyleti Közlöny. 1871., 247.
 [14] Vö. Verseghy: Analytica Institutionum Linguae Hungaricae III. Usus aestheticus linguae hungaricae. Budae 1816—1817. (A szerző neve nélkül.)
 [15] Vö. Hörk József: Ev. Homiletika. Pozsony, 1907., továbbá Zsarnay: Paptan. Patak, 1847., Kun B.: Egyházzónoklattan. Miskolc, 1855., Tóth Mihály: Egyházzónoklattan. Debrecen, 1870. Mitrovics Gula: Egyházi szónoklattan. Bp., 1879. Kovács Albert: Homiletika vagy egyházi ékesszólástan. Bp., 1904. Somogyi Antal: Praedica verbum. Bp., 1937. Mihályfi Ákos: Az igehirdetés. Bp., 1921. Rézbányai József: Az egyházi szónoklat kézikönyve. Bp., 1902. Klam-paczky: Irányeszmék az egyházi szónoklathoz. Eger, 1879. Kudora János: Kath. egyházi szónoklattan. Bp., 1891.
 [16] Uo. (Bevezetés) 5. 1.
 [17] Uo. 72. 1.
 [18] Uo. 74. 1.
 [19] Uo. 83. 1.
 [20] Vö. Váró Ferenc: Rhetorikai praeparatiók. Orsz. Középisk. Tanáregyesületi Közlöny. 1884—85., 528—540.
 [21] Négyesy: Rhetorika. Prózai olvasmányok. Elmélet. Bp., 1901.
 [22] Erdélyi Múzeum. 1815., 169.
 [23] Erdélyi Múzeum. 1816., 32.
 [24] Figyelmező. 1837., 3. sz. 63.
 [25] Vö. Bakos: A nyelvi műveltség fejlesztése. Felsőoktatási Szemle, 1956. 402—405.
 [26] J. Georg: Altmanni Oratio de humanitatum et eloquentiae studio recte instituendo. Bernae, 1734.
 [27] Vö. Bakos: A szép magyar beszéd I. A magyar beszédművelés és beszédnevelés fejlődéstörténete. Az Egri Ped. Főisk. Füzetei. 58. sz., 14—15.
 [28] Puskin: Anyegin. Ford. Áprily Lajos.
 [29] Nadányi Z.: Aranyos pillangó. Bp., 1955. 64. 1. »A szájas ember.«
 [30] Pázmány: Praedikáziók... Nagy-Szombatban, 1768. (A keresztény Praedikátorokhoz Intés.)
 [31] Vö. Hdgr. Kótsi Patkó János. Társalkodó, 1833. (102), 406.

- [32] Bibliografiájukra vö. Bakos: A szép magyar beszéd, I. A magyar beszédművelés és beszédnevelés fejlődéstörténete. Az Egri Ped. Főisk. Füzetei: 58. szám.
- [33] Pesti Divatlap: 1844. I. 162.
- [34] Vö. még Bakos: A szép magyar beszéd. Anyanyelvünk az iskolában. 1954., 129.
- [35] Vö. Otto von Essen: Allgemeine und angewandte Phonetik. Berlin, 1957: 130—147. (Die Rede.)
- [36] Szeberényi: Politikai Szónoklat-tan. Pest, 1849., 159.
- [37] Inst. Orat. I. XI. c. 3.
- [38] Vö. Sven Björklund: Stockholms studenter och folkbildningen.

Dr. BAKOS JÓZSEF:

Das richtige und schöne Sprechen. (Rhetorische und phonetische Grundlegung.)

Der Verfasser untersucht die phonetischen und rhetorischen Bedingungen des richtigen und schönen Sprechens. Er verweist auf den Nutzen der rhetorischen Kenntnisse, und gibt ein Bild über die Entwicklung von Theorie und Praxis der alten Rhetoriken. Eingehender wird das theoretische Material von Comenius' rhetorischen Schulbuches, sowie die sprecherzieherische Praxis seiner Schola Ludus behandelt. Aus der diesbezüglichen ungarischen Fachliteratur werden vor allem die Werke von Kaprinai, Verseghy, Szeberényi, Négyesy und Névy analysiert. Vf. hebt die Bedeutung des rhetorischen Materials der ungarischen Homilitiken hervor. — Für die Praxis der ungarischen Sprechübung und Sprech-erziehung fasst Vf. die wichtigsten Lehren der Kapitel »Elocutio« und »Pronuntiatio« der alten Rhetoriken zusammen. In Einheit von Theorie und Praxis zeigt er die Regeln und Vorschriften, die zum richtigen und schönen Sprechen auch im Alltagsleben führen können.